

Erdész Fanni*

FIGURATÍV KIFEJEZÉSEK A KÉTNYELVŰ
MENTÁLIS LEXIKONBAN – AZ ANYATEJJEL
SZÍVJUK MAGUNKBA?

Abstract

This paper concentrates on the following questions: how metaphors are placed in the bilingual mental lexicon, how they are structured and connected in the exact moment of speaking in a bilingual context and what purpose code switching serves in the process of producing a metaphor in a bilingual context. My hypotheses concerning these questions are based on the cognitive framework as well as offering a possible definition of bilingualism. I also give an analysis of the bilingual use of metaphors based on their conceptual content and the grammatical form carrying this content.

Kulcsszavak: *bilingvis mentális lexikon, kognitív metaforaelmélet, kognitív fordítási hipotézis, ötvözeselmélet, kétnyelvűség, kódváltás*

1. Bevezetés: a tanulmány célja és kérdései

Jelen tanulmány célja a címben megfogalmazott témához kötötten releváns **kérdések** felvetése, illetve **hipotézisek** felvázolása. A következő vizsgálódások és elméleti felvetések segítenek feltérképezni a témában való elmélyültebb kutatás lehetséges irányait, melyek hosszabb távon az intézményi nyelvoktatás hatékonyabb megszervezését hivatottak elősegíteni.

A kétnyelvű mentális lexikonnal kapcsolatban alapvető kérdésem az, hogy hogyan tárol ún. **figuratív kifejezéseket**, rövidebben **metaforákat** (ezt a két kifejezést a kognitív metaforaelmélet terminológiájával megegyező értelemben használom, melyet bővebben ismertetek a 2. részben). Hogyan hívhatók elő metaforák egy kétnyelvű ember mentális lexikonjából spontán beszédprodukciónál során bilingvis beszédmódban, tehát amikor az illető szabadon válthat kódot, nem olyan erős a nyelvi kontrollja, mint egy nyelvű beszédmód esetében? Ennek a kérdésnek alapját képezi azon elképzelés, hogy a hétköznapi figuratív kifejezések nagy része (mint pl. *kézben tartja az ügyet, a szívére veszi, kiönti a lelkét* stb.) mint egység tárolódik a mentális lexikonban, amely megfelelő kontextusban vagy asszociációs helyzetben egyben lehívható. Mi történik, amikor a kétnyelvű beszélő adott fogalmi tartalmat metaforaként tud legpontosabban kifejezni, de az éppen beszélt nyelven nem jut eszébe a kívánt kifejezés? Kétnyelvű beszédmód-

* Erdész Fanni, középiskolai tanár, Coventry House Nyelviskola, Kecskemét, erdeszfanni@hotmail.com

ban kéznél van a kódváltás mint lehetőség, de a beszélő fordulhat fordítási stratégiához is: nem véletlen, hogy olykor ilyen esetekben az éppen beszélt nyelvtől nagyon idegen fordulatok születnek, amelyek lehetnek akár agrammatikusak is, akár érezhetően a két nyelvből kevert kifejezések vagy egyszerűen fordítási ekvivalensek. Természetesen a kétnyelvű mentális lexikonban tárolt figuratív kifejezések kapcsán alapkérdésként vetődik fel, hogy ezek milyen módon kötődnek egymáshoz a két nyelvben. Logikus azt feltételezni, hogy főként konceptuális, szemantikai alapon, de érdemes lehet azt is megvizsgálni, hogy a metafora által kifejezett konceptuális tartalom hasonlósága, azonossága mellett milyen hatással van a tárolásra (és ezáltal a lehívásra) az azonos vagy nagyon hasonló grammatikai forma (mint pl. a magyarban és az angolban a *kézbe veszi az ügyet/takes the matter into his hands* kifejezések).

Az eddig a kétnyelvű metaforatárolás kapcsán felvetett kérdések összefüggésben állnak az egynyelvű mentális lexikon kialakulásával, szerveződésével is, hiszen hétköznapi tapasztalat, hogy a gyermek beszédfejlődése során valamilyen módon tudatosítva sajátítja el a figuratív kifejezéseket, nem feltétlenül olyan spontán módon, ahogy az egyes alapvető szavakat, mint *kanál, felhő, iszik* stb. Azt például, hogy *lóg az eső lába*, előbb ismételteti, mondogatja, de szemmel láthatóan nem érti, így el kell neki magyarázni, hogy ezt mikor mondjuk. Legközelebb hasonló kontextusban ő is adekvát módon használja majd, de elsőre se nem értette, se nem tudta volna saját maga pont ezt az (egyébként hétköznapiak tekinthető) kifejezést megformálni (ellentétben olyan szó szerint érthető kifejezésekkel, mint pl. hogy *apa teát iszik*). Tehát úgy tűnik, hogy a saját anyanyelvünkön is valamiképpen egy **tanulási** folyamat során válnak bizonyos figuratív kifejezések a mentális lexikon részévé, és nem spontán **elsajátítás** zajlik. Későbbi életkorban erre a tapasztalatra (ti. hogy léteznek nem szó szerint vett jelentések) és már eltárolt figuratív kifejezések egész sorának ismeretére építve az ember maga is ki tudja következtetni adott metaforák mögöttes konceptuális tartalmát, de ahhoz, hogy ezeket megjegyezze, előbb ki kell bontania valamelyest a jelentésüket, azaz fel kell térképeznie az őket életre hívó **mentális tereket**. Ez a folyamat pedig – amely során gyermekkorban megtanuljuk a figuratív kifejezéseket és jelentésüket – igencsak hasonló ahhoz, ahogy az ember egy második nyelv (és metaforáinak) megtanulásába kezd, amikor már túl van a gyermekkor azon a szakaszán, ameddig spontán, természetes körülmények között két nyelvet egyidejűleg elsajátítva kétnyelvűvé válhat. Ennélfogva nagyon fontos az a kérdés is, hogy a figuratív kifejezések (akár egy-, akár kétnyelvű) mentális lexikonba jutásának, azon belüli elhelyezkedésének és lehívási folyamatának tanulmányozása mennyiben és milyen módon segítheti elő a nyelvtanulás és –tanítás hatékonyságának növelését.

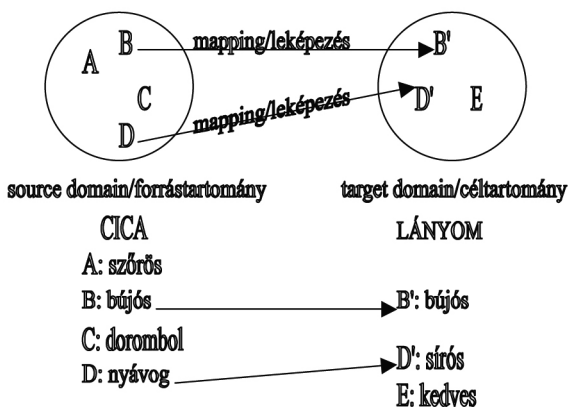
2. A kérdésfelvetések elméleti keretei

2.1. A kognitív metaforaelmélet

A kétnyelvű mentális lexikonban lévő figuratív kifejezésekkel kapcsolatos kérdéseknek főként Gilles Fauconnier, Kövecses Zoltán, George Lakoff, Mark Johnson és Mark Turner metaforákkal foglalkozó művei adnak elméleti alapot, mégpedig az ún. **kognitív meta-**

foraelmélet révén. Ez az elmélet a figuratív nyelvre nem mint csupán nyelvi jelenségre tekint, mivel az az elmében folyó **mentális folyamatokat** tükröz, melyek a figuratív nyelvben mint **halmazok vagy tartományok közötti leképezések** működnek (Lakoff 1993). A **halmaz** és a **tartomány** kifejezés itt a tapasztalat vagy a gondolat egy területére utal, míg a **leképezés** annak matematikai értelmében használatos. A halmazt **mentális tér** elnevezéssel is illetik, mert Fauconnier (1997) szerint a mentális terek azok a diskurzust felépítő strukturált halmazok, amelyek a világról való gondolkodáshoz hozzásegítenek. A kognitív terminológiában a **metafora** szó jelöli a fogalmi rendszerben végbemenő, halmazok közötti leképezést, amely a figuratív nyelvhasználat alapját képező megfelelés. Eszerint a metafora kifejezés a kognitív terminológiában egyrészt egy kognitív folyamatra utal, másrészt a nem szó szerint értendő, képi vagy figuratív kifejezések szinonimájaként is használatos. A figuratív nyelv tehát egy elméleti folyamatot tükröz, amelyet leképezésnek nevezünk. Ez a leképezés két halmaz, az ún. **forráshalmaz/forrástartomány** és a **célhalmaz/céltartomány** (ezek egyben mentális terek) között történik akképpen, hogy az előbbi elemei (legyenek azok létezők, attribútumok vagy maga a forráshalmaz szerkezete) az utóbbiba vetítődnek át. Ez a kapcsolat csak úgy jöhet létre, hogy a két halmaz között szisztematikus megfelelések vannak, amelyek eredményeképpen a célhalmazra a forráshalmaz tekintetében gondolunk és utalunk. Amikor ez a nyelv szintjén is megjelenik, az a figuratív kifejezés (azaz a hétköznapi szóhasználatban metafora).

A metaforák kognitív elmélet szerinti elemzésének szemléltetéseképpen a következő hétköznapi kifejezést hozom fel példának: *A lányom egy kis cica*. A kognitív elmélet alapján megállapítható, hogy két mentális teret, egy forrás- és egy céltartományt lehet e mondat mögött felfedezni. Mivel a mondat a *lányom*ról fogalmaz meg valamit, és a *cica* fogalmi kör tekintetében utal rá vagy valamilyen tulajdonságára, a *cica* fogalmi köre alkotja a forrástartományt, a *lányom* fogalmi köre pedig a céltartományt. Mindkét tartományban, halmazban több elem (az egyes fogalmi körökhöz tartozó több attribútum) található, ezek közül csak kettő vagy néhány között jelenik meg leképezés, megteremtve ezáltal a mondat **jelentését**, azaz hogy valójában mit állít a *lányom*ról. Ezt a következőképpen lehet vizuálisan ábrázolni:

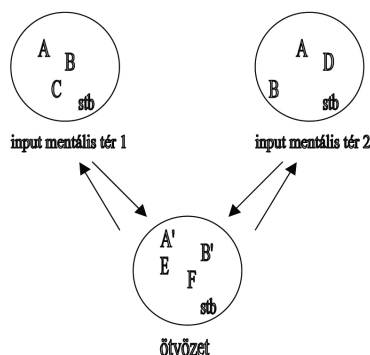
A mondat tehát állíthatja akár azt, hogy a lányom a cicához hasonlóan gyakran ölbe vágyik (bújós), vagy hogy sokat sír (nyávog, síró), esetleg mindkettőt, a pontos jelentést e példa esetében a kontextus segítségével lehet értelmezni.

A kognitív metaforaelmélet állítása szerint a figurativitás az **elme kreativitásának** köszönhető, azaz bármikor létrehozhat a beszélő gyakorlatilag bármilyen figuratív kifejezést, s mivel ez a kreativitás univerzális, azaz minden elmére jellemző, a hallgató elméletileg ki kell, hogy tudja bontani bármely újonnan létrejött metafora jelentését annak ellenére, hogy azelőtt még sosem találkozott vele. Másfelől azonban a mentális lexikon nyilvánvalóan számos hétköznapi metaforikus kifejezést tárol egyes egységként, hiszen nem kell minden alkalommal újra és újra kognitív energiát pazarolni arra, hogy megértsük, mit jelent például a *kirázza a kisujjából* kifejezés. Az ún. halott metaforák jelenléte a nyelvben éppen ezt támasztja alá (ezek azok a metaforikus kifejezések, amelyek már annyira rögzültek a nyelvben, hogy észrevétlenül megyünk el figuratív jellegük mellett).

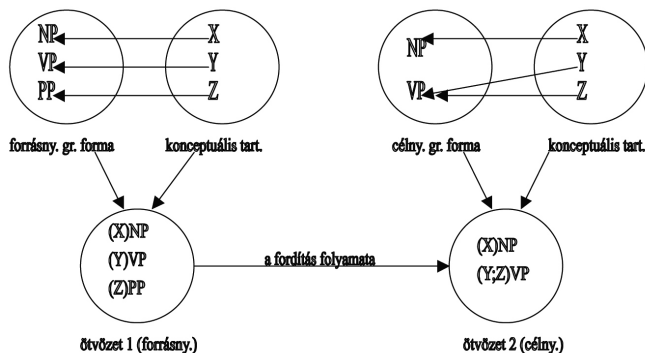
2.2. A kognitív fordítási hipotézis és az ötvözéselmélet (*blending theory*)

A kognitív fordítási hipotézis és az ötvözés elmélete egymással összekapcsoltan adják egy másik elméleti keretét a kutatásnak, az előbbi eredetileg Nili Mandelblit nevéhez fűződik (Tirkkonen-Conditt 2002). A fordítás során adott egy forrásnyelv, amelyről és egy célnyelv, amelyre fordít a fordító. Ha az illető egy metaforával áll szemben, és az egymásnak megfelelő forrás- és célnyelvi figuratív kifejezések mentális terei (és ezáltal a mögöttük álló leképezések) között nagy a különbség, a fordítás több időt vesz igénybe. Sonja Tirkkonen-Conditt foglalja össze korábbi kísérletek tapasztalatait, miszerint a fordító a metafora fordítása közben gyakran a forrásnyelvi metafora mentális tereinél ragad le, holott sokszor a célnyelvi metafora mögött nem ugyanezen mentális terek állnak. Mandelblit kísérletei azt igazolják, hogy a fordítás során a lassúságot a célnyelvi metaforához tartozó különböző mentális terek és leképezések megtalálása okozza (Tirkkonen-Conditt 2002). Kérdés, hogy a bilingvis módban beszélő kétnyelvű esetében is megfigyelhető-e hasonló jelenség, azaz amikor metaforát akar használni, mely nyelven teszi ezt meg és miért éppen azon, könnyebb-e valamiért adott nyelvi metaforát lehívnia a mentális lexikonból, esetleg használ-e fordítási stratégiát ebben a helyzetben. Az ötvözés elméletét Gilles Fauconnier *Mappings in Thought and Language* című munkájában rendkívül részletesen fejti ki. Ezt most hely hiányában nagyon röviden, egy példa segítségével foglalom össze. Fauconnier (szintén a kognitív metaforaelmélet keretén belül) azt állítja, hogy két különböző mentális tér adott metaforában való egymáshoz kapcsolódásakor **ötvözet** is kialakulhat. A két mentális tér ugyanis mint két **bemeneti (input) tartomány/halmaz** is megjelenhet, amennyiben olyan metaforát hoz létre, amely „önálló életre kel”, azaz mindkét mentális tér elemeiből merít és egy harmadikat hoz létre, amely egyrészt túlmutat a két bemeneti mentális tér fogalmi keretein, másrészt vissza is hat azokra: ez lesz az ún. **ötvözet** avagy angol eredetiben **blend**. Fauconnier (1997) a *vírus* szót hozza példának, amely részben a biológia, részben az informatika területéről ismerős (ezek voltak az eredeti forrás- és céltartományok), s ma

már vegyíti, ötvözi mindkét fogalmi kör jellegzetességeit és visszahatott az eredetileg csupán biológiai értelemben vett vírus fogalomra is. Ábrával szemléltetve a következőképpen néz ki ez a (most kissé leegyszerűsítve megjelenített) folyamat:

Nili Mandelblit az ötvözés elméletére alapozva már egy metaforikus ötvözet fogalommal áll elő. Szerinte a lefordítandó kifejezés olyan értelemben ötvözet, hogy egy bizonyos **konceptuális tér** (a közölni kívánt mondanivaló) és adott **grammatikai forma** (mint egy-egy input) ötvözete. A fordítás első szakaszában adott kifejezés, mondat (forrásszöveg) ötvözetének felbontása zajlik konceptuális tartalomra és grammatikai formára, majd a fordítás második szakaszában megkísérli a fordító a kibontott konceptuális tartalmat egy célnyelvi grammatikai formával ötvözni, hogy létrehozza a célnyelvi kifejezést, mondatot (célszöveg). Mivel a forrásnyelvi és a célnyelvi ötvözetek más-más leképezések (és akár más-más mentális terek) eredményeként jönnek létre, a két ötvözet megteremtése két független folyamat. Ennek természetesen alapfeltétele az a kiindulópont, hogy a forrásnyelvitől eltérő grammatikai forma is hordozhatja az eredetileg a forrásnyelv által kifejezett konceptuális tartalmat, azaz létezik a nyelvi formától valamelyest független konceptuális tartalom (Mandelblit 1997). Az ötvözés ezen értelmezését Mandelblit a következőképpen vizualizálja:

Mandelblit ötvözet fogalmát felhasználva önkényesen kialakítottam egy jelölési módot, amely elemzési háttérrel tud biztosítani a később ismertetett hipotéziseket követő gondolkodási folyamathoz. Mivel Mandelblit szerint bármilyen nyelvi kifejezés értelmezhető egy konceptuális tartalom és egy grammatikai forma ötvözeteként, ez a figuratív kifejezésekre is igaz, tehát egy metafora egy adott konceptuális tartalom (a kognitív terminológia szerint emögött mentális terek/tartományok állnak) és egy grammatikai forma ötvözetének tekinthető elemzés szempontjából. Az előbbire a mögöttes mentális terek alapján utalok és emiatt MS rövidítéssel jelölöm (az angol *mental space*, azaz mentális tér elnevezés alapján), míg a grammatikai formát GR-rel. Ötvözetüket pedig, amely egy figuratív kifejezésben, metaforában ölt testet, MET rövidítéssel a következőképpen értelmezem: MET{MS;GR}, tehát a mentális terek révén adott konceptuális tartalom és a grammatikai forma ötvözete egy adott metafora. Ez a jelölési mód (reményem szerint) meglehetősen átláthatóvá teszi majd azt az elemzést, amelyet a 4. részben két nyelvben meglévő metaforák egymásnak való megfelelési lehetőségei kapcsán fejtek ki példákkal illusztrálva. Az ötvözetelméletre tehát gyakorlatilag a metaforamegfeleltetések elemzése miatt van szükség, annyiban kapcsolódik a kétnyelvű mentális lexikon problémaköréhez, amennyiben vélhetően segít tisztázni a lexikonban két nyelven is fellelhető metaforák természetét, egymáshoz kapcsolódását és lehívási lehetőségeit.

2.3. A kétnyelvűség fogalma

„A kétnyelvűség definiálása komoly problémákba ütközik” (Lesznyák 1996: 218). Ezzel a véleménnyel teljes mértékben azonosulni tudok, miután Navracscics Judit *A kétnyelvű gyermek* című munkájában 10 oldalon keresztül tárgyalja a kétnyelvűség fogalmának lehetséges aspektusait és az egyes szerzők által elfogadott definíciókat (Navracscics 1999: 13–26). *A kétnyelvű mentális lexikon* című könyvében már csak 1 oldalt szentel ennek a témának, mivel François Grosjean holisztikus megközelítését fogadta el már korábbi művében is. „Grosjean meghatározása szerint az a kétnyelvű, aki a két nyelvét a mindennapi életben más-más helyzetben, más-más személyekkel, más-más témában – a szükségleteinek megfelelően – felváltva képes használni. Komplementer elvének az a lényege, hogy a kétnyelvű a szükségleteinek megfelelő nyelvtudással kell, hogy rendelkezzen, ami nem követeli meg tőle, hogy mindkét nyelvében azonos szintű kompetenciával bírjon, hiszen a társadalmi színterek, a kommunikációs helyzetek és a társalgási témák más-más nyelvet kívánhatnak meg tőle” (Navracscics 2007: 12). Ez az elv kellően tág teret ad a kétnyelvű kutatások alanyainak felleléséhez, azonban nem határozza meg azt a minimális kompetencia-szintet, más szóval nyelvtudásszintet, amelynek elérése szükséges ahhoz, hogy az illetőt kétnyelvűnek lehessen nevezni. Kicsit talán szélsőséges példát említve létezhet olyan magyar nyelvű beszélő, aki magányos nyugdíjas éveit Olaszországban óhajtja eltölteni, de a köszönésen kívül csak pár szót beszél olaszul (tudja azt a szót, hogy „buszjegy”, „köszönöm”, „mise”), mégis remekül boldogul, mert az ő leszűkült, befelé forduló életéhez ez elég, s mivel metakommunikációs eszközök is rendelke-

zésére állnak. (Hozzátenném azt is, hogy ilyen esetet csak a mai, globalizált és egyben személytelen világunkban tudok elképzelni, ahol a boltok önkiszolgálóak, az emberek a lakótömbökben nem ülnek ki a padra beszélgetni stb.) Az ő esetében is állítható, hogy minden, általa gyakorolt élethelyzetben a neki megfelelő és szükséges nyelvi kompetenciát fejlesztette ki. Igaz az, hogy más-más személyekkel, más-más helyzetben, más-más témában szükségleteinek megfelelően képes használni a magyar mellett az olaszt is, ennek ellenére intuitíve érezhető, hogy az illető nem tekinthető kétnyelvűnek.

Véleményem szerint a kétnyelvűség definíciók széles skálájának ismeretében fontos a **kódváltás** jelenségével kicsit közelebről foglalkozni. Navracsics Judit *A kétnyelvű gyermek* című munkájában a kódkeverés és a kódváltás fogalmánál is részletesen időzik és a kétnyelvűség definíciók tárgyalásához hasonlóan ezekkel kapcsolatban szintén több, olykor egymásnak ellentmondó meghatározást sorakoztat fel megemlítve, hogy nincs egységesen elfogadott meghatározása egyiknek sem. Maga is megkülönbözteti a kódkeverést és a kódváltást arra hivatkozva, hogy más-más okok miatt vált nyelvet a kétnyelvű. Ennek ellenére a kódkeverés definíciója bizonytalanná válik a következő megfogalmazások tekintetében: „kódkeverésről tehát akkor beszélünk, amikor az egyik kódismeret hiányossága miatt fordul a gyermek a másik kódhoz” (Navracsics 1999: 140) és „kódkeverésen pedig azt értem, amikor a mondaton belüli nyelvi cserének nincs kézzelfogható magyarázata, az teljesen véletlenszerűnek tudható be” (Navracsics 1999: 144). Nem világos tehát, hogy a kódkeverésnek a nyelvtudásbeli hiányosság az oka vagy egyszerűen nincs különösebb oka. A kódváltással kapcsolatban a következő meghatározást adja: „két nyelv váltott használata egy és ugyanazon megnyilatkozáson belül” (Navracsics 1999: 138), magyarázatát pedig abban látja, hogy „a könnyebb elérhetőség, a helyzet, a beszélőtárs stb. azt kívánja meg, hogy az eredeti – mátrix – nyelvtől eltérjen a kétnyelvű” (Navracsics 1999: 144). Mivel a kódkeverés és kódváltás megkülönböztetése a Navracsics által ismertett más szerzők definíciói tükrében sem egyértelmű, mindkét jelenség megnevezésére a **kódváltás** kifejezést fogom használni, hiszen a Navracsics által fentebb idézett kódváltás definíció mindkettőt lefedi és kellően jól használható. A kódváltással kapcsolatosan De Groot tesz a dolgozat számára releváns kijelentéseket fordítással kapcsolatos cikkében. Megállapítja, hogy a fordításnak van egy bizonyos természetes része, amely szorosan összefügg a kétnyelvűséggel, amennyiben bármely kétnyelvű képes arra, hogy számos szituációban a két nyelve között kommunikáljon, azaz fordítson egyikről a másikra (De Groot 1997). Ez a képesség már olyan fiatal kétnyelvűek esetében is megfigyelhető, akik éppen csak meg tudják formálni első nyelvi természetű megnyilatkozásait. De Groot szerint ez – az általa **természetes fordítás**nak nevezett – jelenség arra utal, hogy a kétnyelvű (legyen az illető bármilyen fiatal) két nyelve funkció szerint elkülönült és az illető **tudja**, mely nyelvi elemek tartoznak az egyik nyelvi rendszerhez a kétnyelvű memóriájában és melyek a másikkhoz. **Eszerint pedig a kódváltás szándékos, tehát célja van, mégpedig az, hogy a kétnyelvű beszélő az általa közölni kívánt mondanivaló minél pontosabb kifejezése érdekében a két nyelv közül az**

erre alkalmasabbat válassza ki. A szerző megjegyzi, hogy ennek az elképzelésnek gyakorlati haszna is lehet, amennyiben a természetes fordítási képesség megléte illetve minősége akár a kétnyelvű nyelvtudásainak fokmérőjeként funkcionálhat (De Groot 1997). Ehhez kapcsolódóan kiemelném a kódváltást mint ezen természetes fordítási képesség részét, azaz feltételezem, hogy akár a kódváltás fogalma mentén is meg lehetne adni egy kétnyelvűség definíciót, mely azt az egyént tekintené kétnyelvűnek, aki egyáltalán képes a kódváltásra bilingvis beszédmódban spontán beszédprodukción során. Hangsúlyozom, hogy a kódváltás képessége alatt nem azt értem, hogy más szituációban tudja használni a másik nyelvet is, mert éppen az adott helyzet, személy vagy téma azt kívánja meg, ahogy Grosjean megfogalmazza. **A kódváltás képességének (mint akár kétnyelvűségi kritériumnak) a lényege az a kognitív cél, hogy a közölni kívánt konceptuális tartalmat minél pontosabban tudja megformálni, kifejezni.** Ez a lehetséges meghatározási feltétel tehát nem a használat szempontja felől közelíti meg a kétnyelvűséget, hanem a kognitív háttér, a nyelvek használatának **célja** felől, amely a kódváltás esetében feltételezhetően a gondolat minél pontosabb nyelvi formába öntése. Az pedig, hogy egy illető egyáltalán képes azt mérlegelni és eldönteni, hogy melyik nyelven tud egy fogalmi struktúrát pontosabban, világosabban közölni, már feltételez egy olyan szintű nyelvtudást mindkét nyelven, amely meghatározhatja a kétnyelvűség minimális feltételét, azaz ennek a tudásszintnek az elérésétől fogva számíthatna valaki kétnyelvűnek. Véleményem szerint egy ilyen kritérium még kellően tág definíció megfogalmazását teszi lehetővé, de kizárja a kétnyelvűség kategóriájából az olyan eseteket, mint a fent idézett Grosjean-féle definíció kritikájaként említett nyugdíjas példám, aki Grosjean meghatározása alapján beleesne a kétnyelvűek körébe, holott természetesen belátható, hogy nem az.

3. Hipotézisek

Most az 1. részben feltett kérdésekkel kapcsolatos feltételezéseimet fogalmazom meg.

- H1: A figuratív kifejezésekre is igaz a következő állítás: „... egy szó és annak a másik nyelvben létező megfelelője kapcsolatban áll egymással ugyanúgy, mint ahogy egy szó és annak ugyanabban a nyelvben létező szinonimája összekapcsolható asszociációs hálóval” (Navracsics 1999: 77).
- H2: Ha a kétnyelvű beszélő bilingvis beszédmódban spontán beszédprodukción során nem tud adott metaforát előhívni a mentális lexikonból az éppen beszélt nyelven, akkor feltehetően kódot vált, mert a másik nyelvi metafora valamiért jobban hozzáférhető.
- H3: A metaforák kapcsán történő kódváltás szükségességének mértéke a két nyelvben meglévő, egymásnak megfeleltethető metaforák kognitív tartományai és grammatikai formái közötti hasonlóságokon/különbségeken múlik.

4. Metaforaelemzés Mandelblit ötvözéselmélete alapján

Ebben a részben azokat a lehetőségeket vizsgálom meg, amikor két nyelvben egymásnak megfelelő metaforák léteznek a konceptuális tartalmukat adó mentális terek és grammatikai formájuk alapján. A vizsgálódás a metaforák azon körére korlátozódik, amelyek párban mindkét nyelvben **ugyanazt a konceptuális tartalmat fejezik ki**, azaz ugyanazt jelentik, legfeljebb a konceptuális tartalmat megalapozó mentális terek vagy éppen a grammatikai formák különböznek.

1. MET{MS1=MS2;GR1=GR2}MET

Az első és a második nyelv ugyanazon mentális tereken (MS1=MS2) keresztül jeleníti meg a kifejezés jelentését, és egyforma grammatikai forma (GR1=GR2) hordozza a tartalmat mindkét nyelvben, valamint mindkét nyelvben metaforaként fogalmazódik meg ugyanazon gondolat. Például az angolban és a magyarban a következő mondatok: *This is just heaven./ Ez maga a paradicsom.*

2. MET{MS1=MS2;GR1#GR2}MET

A két nyelv ugyanazon mentális terek bevonása mellett más-más grammatikai formát használ, de mindkettőben metaforikusan. Pl.: *Someone's head must roll for that./ Ez valakinek a fejébe kerül.*

3. MET{MS1#MS2;GR1#GR2}MET

A két nyelvben egyrészt más forrás- és céltartományok (más mentális terek) jelenítik meg a konceptuális tartalmat, másrészt grammatikai formájuk sem ugyanaz, de mindkét nyelvben metaforikus a kifejezés. Pl.: *She's [head over heels] in love./ [Fülig] szerelmes.*

3/A. MET{MS1#MS2;GR1#GR2}-MET

Ez a 3. típusú megfelelési lehetőség alelete, amikor ugyanazon konceptuális tartalom mögött más-más mentális terek állnak és azokat más-más grammatikai formák jelenítik meg, de már csak az egyik nyelvben metafora a kifejezés, a másikban nem. Pl.: *He's no fool./ Nem esett a feje lágyára.*

4. MET{MS1#MS2;GR1=GR2}MET

Ebben az esetben ugyanazon grammatikai struktúra mellett más-más mentális terek jelenítik meg az egyébként azonos konceptuális tartalmat, és mindkét nyelvben metaforikus kifejezésről van szó. Pl.: *by heart/ fejből, the apple of his eye/ a szeme fénye* (az utóbbi példa esetében csak részlegesen eltérőek a mentális terek)

4/A. MET{MS1#MS2;GR1=GR2}-MET

Ez a 4. típusú lehetőség alelete, amennyiben ugyanazon konceptuális tartalom kifejezése mellett a mentális terek nem egyeznek, míg a grammatikai forma igen, viszont már csak az egyik nyelvben metaforikus a kifejezés. Ez az eset a mentális terek különbözősége miatt elviekben létezhet, a gyakorlatban azonban az angol illetve a magyar nyelveket összevetve eddig nem találtam rá példát- előfordulhat az is, hogy még hosszabb keresés után rábukkanok egy ilyen esetet megjelenítő példára, de nem feltétlenül létezik ilyen a valóságban annak ellenére, hogy elméletben lehetséges.

5. Hipotézisek a metaforaelemzésekkel kapcsolatban

Ebben a részben az imént elemzett metafora-megfeleltetési lehetőségek egyes pontjaihoz kapcsolódóan ismertetem a feltételezéseimet. Továbbra is azt a helyzetet veszem alapul, amikor a kétnyelvű bilingvis beszédmódban spontán beszédprodukciónak során hív le metaforákat a mentális lexikonjából.

1. MET{MS1=MS2;GR1=GR2}MET

Mivel a metaforák mögött álló mentális terek megegyezők, és a grammatikai formák is ugyanazok, feltételezhető, hogy nem okoz nehézséget előhívni a mentális lexikonból egyik változatot sem. Ha a kétnyelvű beszélőnek valamiért nem jut elsőre eszébe az egyik nyelvi változat, akkor is járható út a fordítási stratégia, azaz megfelelő a fordítási ekvivalens. Ezért aztán legkevesebbszer ebben az esetben lehet szükség kódváltásra.

2. MET{MS1=MS2;GR1#GR2}MET

Ebben az esetben már nagyobb a valószínűsége a kódváltás lehetőségének; bár a mentális terek megegyeznek, s ezért könnyebben előhívhatónak kell(ene) lennie mindkét nyelvi változatnak, a grammatikai formák eltérnek. Ezért aztán ha a kétnyelvű beszélő fordítási stratégiával próbálkozik, könnyen létrejöhetnek agrammatikus vagy legalábbis nem természetes nyelvi szerkezetek is, ha éppen nem ugrik be az éppen beszélt nyelvi variáns.

3. MET{MS1#MS2;GR1#GR2}MET

Mivel a mentális terek és a grammatikai formák egyaránt különböznek, a 2. esetnél is nagyobb a valószínűsége a kódváltásnak, ha nem jut a beszélő eszébe a kívánt metafora. Ha fordítási stratégiához folyamodik, biztosra vehető valamilyen agrammatikus vagy legalábbis idegenül hangzó nyelvi forma létrejötte, de a kódváltás ebben az esetben kevesebb energiát is venne igénybe, mint az átfordítási próbálkozás, ezért nagyon valószínű, hogy inkább kódot vált a beszélő.

A 3/A. esetben már az is fennáll, hogy az egyik nyelvi kifejezés nem figuratív. Itt két helyzetet kell elkülöníteni. 3/A.1. amikor a kétnyelvű azon a nyelven beszél, amelyen metaforikus a mondanivaló, csak épp nem jut eszébe a kifejezés. Ilyenkor nagy valószínűséggel az éppen beszélt nyelven folytatja tovább a gondolatot, csak körülírja azt szó szerinti megfogalmazásban, hiszen ezt az éppen beszélt nyelven is megteheti, nem kell ezért egy másik nyelvi megfogalmazáshoz fordulnia, amely nyelven nem metaforikus a kifejezés. 3/A.2. amikor a kétnyelvű azon a nyelven beszél, amely nem a metaforikus változatát tartalmazza a közölni kívánt konceptuális tartalomnak. Ekkor egyrészt az várható, hogy nem vált kódot, hanem egyszerűen folytatja tovább az adott nyelven. Másrészt figyelembe kell venni a De Groot által felvetett faktort, hogy a kódváltásnak célja van: azért történik, hogy a beszélő olyan nyelvi formát használjon, amely révén minél pontosabban ki tudja fejezni magát. Ezt mérlegelve valószínű, hogy ha a beszélő a metaforikus kifejezést tartja pontosabbnak (márpedig kompaktabb struktúrájánál fogva talán pontosabban ad vissza adott gondolatot), akkor mégis kódot vált.

4. MET{MS1#MS2;GR1=GR2}MET

Ezt az esetet tekintve is elmondható, hogy hiába hasonló a grammatikai forma, a mentális terek eltérése miatt elég valószínű a kódváltás. Attól is függhet, hogy kódot vált-e a beszélő, hogy melyik metaforát érzi találóbbnak az adott kontextusban. A 4/A. elméleti esetet most nem fejtegetem, mert még példát sem találtam rá, elméletben ugyanaz lehet rá igaz, mint a 3/A. esetre, azaz hogy a beszélő valószínűleg előnyben részesíti a metaforikus kifejezést, ha azt pontosabbnak érzi a konceptuális tartalom közlése szempontjából.

Összefoglalva a következőket lehet megállapítani a fentebb felsorolt hipotézisekkel kapcsolatban. Ha a mentális terek megegyeznek a figuratív kifejezések mögött, akkor a kódváltást a grammatikai forma eltérése valószínűsítheti. Ha a mentális terek eltérnek, akkor egyrészt kérdés, hogy mennyire eltérőek, teljesen vagy részlegesen. Ha teljesen különböznek, akkor nagyon valószínű a kódváltás azonos grammatikai forma mellett is, ezt azonban célszerű lenne egy kísérlettel alátámasztani, hiszen a dolgozatnak éppen az az egyik kérdése, hogy a grammatikai forma hasonlósága vagy különbözősége hat-e adott metafora kétnyelvű mentális lexikonból való lehívására. Egyelőre az a feltételezés, hogy azonos mentális terek esetében igen, eltérő mentális terek esetében pedig nagyban függhet a grammatikai forma befolyásolása a kétnyelvű nyelvei közötti tipológiai, grammatikai struktúrát érintő hasonlóságaitól illetve különbözőségeitől (azaz egészen más lehet a helyzet angol-német vagy magyar-angol kétnyelvűek esetében). Az 1–2. eseteket nem érinti a kérdés, hogy metaforikus-e mindkét nyelvi kifejezés, hiszen ugyanazon mentális terek mellett nem lehet az egyik nyelvi variáns metaforikus, a másik pedig szó szerinti, mindkettőnek figuratívnak kell lennie. A 3–4. esetben pedig a kódváltás mint szándékos folyamat hangsúlyozandó, ahogy azt már De Grootra hivatkozva említettem.

6. Összefoglalás

A tanulmányban megpróbáltam összefogni azokat a kérdéseket, amelyek a kutatás jelenlegi fázisában a kétnyelvű mentális lexikon és a metaforák közötti kapcsolat elemzésekor megfogalmazódtak. Ismertettem a kérdésfelvetések elméleti kereteit, tehát kifejtettem a kognitív metaforaelmélet, a kognitív fordítási hipotézis, az ötvözés-elmélet alapjait és megpróbáltam a kódváltás jelenségét és jelentőségét a kétnyelvűség fogalmán belül kissé erőteljesebben hangsúlyozni. Megfogalmaztam hipotéziseket az 1. részben feltett kérdésekkel kapcsolatban, majd ezeket még részletesebben kidolgoztam, miután adtam egy lehetséges metaforaelemzési hátteret. Az ismertetett kutatás hosszabb távú folytatását pedig elsősorban annyiban tartom hasznosnak, amennyiben a gyakorlatban is hozzá tud járulni a nyelvtanítás hatékonyabbá tételéhez.

Irodalom

- De Groot, A. M. B. 1997. The Cognitive Study of Translation and Interpretation. In: Danks et al. (eds.): *Cognitive Processes in Translation and Interpreting*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications. 25–57.
- Fauconnier, G. 1997. *Mappings in Thought and Language*. Cambridge: CUP.
- Lakoff, G. 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. In: Orthony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: CUP. 83–111.
- Lakoff, G.–Turner, M. 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Lesznyák Márta 1996. Kétnyelvűség és kéttannyelvű oktatás. *Magyar Pedagógia* 96. évf. 3: 217–230.
- Mandelblit, N. 1997. *Grammatical Blending: Creative and Schematic Aspects in Sentence Processing and Translation*. San Diego: UC.
- Navracsics Judit 1999. *A kétnyelvű gyermek*. Budapest: Corvina.
- Navracsics Judit 2007. *A kétnyelvű mentális lexikon*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Tirkkonen-Condit, S. 2002. Metaphoric Expressions in Translation Processes. *Across Languages and Cultures* 3 (1): 101–116.